

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ
ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈԱՌԻՐՃՅԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԻ (1691 թ.)*

Գ Ա Բ Ի Ե Լ Լ Ա ՈՒ Լ ՈՒ Հ Ո Ճ Յ Ա Ն (Ի տալիս)

Վերջերս մեր հրատարակած «Հայաստանի հնագույն քարտեզը: Վանքերը և սրբավայրերը 1-ից XVII դարերում» խորագիրը կրող գրքի՝ առաջարանում գրել ենք «ընթացքի մեջ գտնվող մի աշխատություն» մասին, քանզի թեև խնդրո առարկա փաստաթղթի բնագիրն այնտեղ ամբողջությամբ տպագրվել էր՝ դրա տվյալների ուսումնասիրությունը հեռու էր կատարյալ լինելուց: Այժմ մեր ուշադրությունը կենտրոնացնենք փաստաթղթի միայն այն մասի վրա, որը վերաբերում է Գանձասարի կաթողիկոսությանը՝ ըստ հեղինակի՝ Երեմիա Չելեպի Քյամուրճյանի:

Սակայն նախասյես հարկ է մի քանի խոսք ասել այս բավական կարևոր և ինքնասարկ գործի մասին ընդհանուր առմամբ: Հայ եկեղեցու մեծ քարանդակը (358ամ/120ամ), որը հայտնաբերվել է մի քանի ասարի առաջ Բուրնիայի համալսարանի գրադարանում, կազմվել է 1691 թ. Կոստանդնուպոլսում այդ դարաշրջանում հայ համայնքի նշանավոր ներկայացուցիչ Երեմիա Չելեպիի կողմից: Դրա պատվիրաատուն կոմս Լյուգովիկո Ֆերնանդո Մարսիլին էր, մի իտալացի Բուրնիայից, որը գիտությունների, ուղղմական արվեստի, աշխարհագրության, օվկիանոսագիտության, քաղաքականության և այլ բնագավառներում ծավալած իր գործունեությունը, ինչպես նաև արկածախնդրական ոգով՝ շատ հայանի էր թե՛ իր դարաշրջանում, թե՛ հետագայում: 1680 թ. և 1690-1691 թթ. նա երկու անգամ գնացել է Կոստանդնուպոլիս. երկրորդ անգամ՝ Ալսարիայի կայսրի կողմից հանձնարարություն ունենալով Բալկանյան պատերազմներից անմիջապես հետո Օսմանյան Դուռն հեռ հաշտության բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ:

Գրչով գծագրված և ջրաներկով գունագարգրված քարտեզն ամփոփում է վանքերի, ուխտատեղերի և հայ եկեղեցու սրբավայրերի գոյություն մասին վկայող շուրջ ութ հարյուր հայերեն գրառումներ, որոնք դասակարգված են ըստ իրենց պատկանելության՝ XVII դ. գոյություն ունեցող չորս կաթողիկոսություններից (էջմիածնի, Ախթամարի, Սսի և Գանձասարի) յուրաքանչյուրին: Ինչպես հեղինակն ինքն է այդ հուրը պարզաբանելու համար մեծ հաստատակամություն գրսեորում հիշատակարանում, որը փաստաթղթի մեկնաբանության համար բովանդակում է (մենք այդ կտես-

* Հուլիան իբրև ղեկուցում ներկայացվել է «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը» գիտաժողովին, որը կազմակերպել էր Սանկա Պետրբուրգի համալսարանը 2001 թ. հունիսի 27-30-ին:

I G. U l u h o g i a n. Un'antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dal I al XVII secolo. Ravenna, 2000.

նենք) այլ կարևոր բացառություններ ևս, յուրաքանչյուր կաթողիկոսութուն եզերելու համար նա օգտագործում է ղանաղան գույներ. օրինակ դեղինը՝ Գանձասարի կաթողիկոսության համար, որը նա տեղադրում է ձախ կողմից՝ վերևի մասում, հենց դեպի Հյուսիս-արևելք, եթե նկատի ունենանք, որ դեռևս միջնադարյան քարտեղագիտության իմացական մակարդակն արտացոլող քարտեղի վրա նշումներն արված են անկաշկանդ ձևով տեղադրելով արևելքը վերևում, իսկ արևմուտքը՝ ներքևում: Կաթողիկոսության իրավասության շրջանակները սահմանափակող սլաքափոսից ներս՝ յուրաքանչյուր սրբավայրի տեղանուն ևս դեղին գույնով է եզերված:

Նախքան քարտեղի տրամադրած աշխարհագրական, պատմական և վարքագրական բոլոր տարրերի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ լինելը՝ հարկ է կատարել նախնական մի քանի դիտարկումներ: Այն, ինչ մենք ասելու ենք, բառի բուն իմաստով առնչվում է քննարկվող կաթողիկոսությանը, սակայն կարող է կիրառելի լինել ամբողջ գործի համար ընդհանրապես: Ժամանակագրական առումով քարտեղը տեղադրվում է արձանագրությունները՝ և հիշատակարանների՝ միջոցով ներկայացված՝ իրեն նախորդող սկզբնաղբյուրներից և հնագույն պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացու, Վարդան Արևելցու ու Կիրակոս Գանձակեցու պատմումներից հետո, որոնցից հաճախ առատորեն տեղեկություններ է քաղում: Սակայն այդ սկզբնաղբյուրներից առաջ անչնելով երկուսից երեք դարով, քարտեղն իր հերթին դառնում է սկզբնաղբյուր և թույլատրում հետաքրքիր վերահսկողություն սահմանել պատմագիտական այնպիսի աշխատությունների տվյալների նկատմամբ, ինչպիսիք են Մակար Բարխուդարյանցի⁴ կամ Բագրատ Ուլուբաբյանի⁵ և բազում այլոց աշխատությունները, որոնք հետաքրքրվել են այս տարածաշրջանի նյութական ու մշակութային հուշարձանների որոշ մասնավոր կողմերով: Քարտեղը թեև իբրև սկզբնաղբյուր չի բացահայտում անձանոթ աշխարհ, այն, այդուհանդերձ, թույլատրում է «ստուգել», թե XVII դ. պատմական Հայաստանի սահմաններից դուրս բնակվող լուսավորյալ Հայն ինչ գիտեր և ինչ էր ցանկանում տեղեկացնել օտարերկրացուն (չմոռանանք, որ պատվիրատուն իտալացի էր) իր ժողովրդի և նրա հինավուրց ու ժամանակակից մշակույթի մասին: Իր տրամագրության սակ գտնվող տեղեկությունների շրջանակում նա ընտրություն է կատարում և դա վերլուծելով է, որ մենք կարող ենք ըմբռնել այս փաստաթղթի կարևորագույն նշանակությունը, որն ազդարարում է

2 Հմմտ. Դիվան Հայ վիմագրության. պրակ 1. Երևան, 1966:

3 Հմմտ. Հիշատակարանների շարքը, որոնք հրատարակվել են այնպիսի ժողովածուներում. ինչպիսիք են՝ ԺԳ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Սաչիկյան. Երևան, 1950: Ն ու յ ն ի ժե դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Սաչիկյան. Հ. Ա-Գ. Երևան, 1955-1967: Գ ա ռ և դ ի ն Ա Կ ա թ ո ղ ի - կ ո ս. Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հ. Ա (ե դարից մինչև 1250 թ.). Անթիլիաս, 1951: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, աշխատասիրությանը Ա. Ս. Մաթևոսյանի Երևան, 1984:

4 Մ. Բ ա ռ ի ս ու գ ա ռ ե ա ն ց. Աղուանք երկիր եւ գրացիք. Թիֆլիս, 1893: Ն ու յ ն ի՝ Արցախ. Բագու, 1895: Երկու աշխատությունները միասին վերահրատարակել է և մատենագիտական նոր ցանկերով օժտել Պավել Չոբանյանը (Երևան, 1999):

5 Բ. Ուլուբաբյան. Սաչիկյանի իշխանությունը X-XVI դարերում. Երևան, 1975:

6 Հմմտ. Պ. Չոբանյանի հիշատակած հարուստ մատենագիտությունը Մ. Բարխուդարյանցի գրքերի վերահրատարակության ծանոթագրություններում (էջ 10-14):

Հայոց միջնադարի ավարտը և ամրագրում հայկական ինքնության փոփոխություններ կրած գիտակցության ծնունդը:

Այս քարտեզի աշխարհագրական բնույթի մասին կարող ենք խոսել⁷ միայն լատի ընդարձակ և խորհրդանշական իմաստով: Հիրավի, մեզ հետարբերող տարածաշրջանի ֆիզիկական աշխարհագրությունը ներկայացված է միայն մի քանի հիմնական նշումներով՝ Կասպից ծովի անունով և Շամքոր ու Թարթառ գետերի ուղղագծով, որոնք թափվում են Կուրի մեջ: Վերջինս Կասպից ծովի, սակայն հառնում է կրեակայություն մեջ, այնքանով, որքանով, որ նրա մեջ է թափվում Թարթառը: Փոխարենը՝ ոչ մի հիշատակություն չկա Արևելյան նախկին տարածքի մի մասն ընդգրկող այս տարածաշրջանին բնորոշ լեռների մասին: Այս առթիվ, հետաքրքրական է նշել, որ քարտեզի վրա նշված են բազմաթիվ վայրեր, որոնք գտնվում են Կուր գետից հյուսիս: Հավանաբար, անիմաստ է ընդգծելը՝ այսօր առարկությունների տեղիք սովոր այս տարածաշրջաններում XVII դ. հայերի իբրև «սուրբական» բնակավայր ներկայությունը հավաստող վայրություն կարևորությունը: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ XIX դ. վերջերին, Կուրից այն կողմ, գեոևս կային էջմիածնի եկեղեցու հոգածությունը վստահված հայ համայնքներ. անձամբ Մակար Բարխուդարյանցն արդյո՞ք Շամխիի թեմի եպիսկոպոս և նախքան այդ՝ Սալիանի վանքի վանահայր չի եղել: Այս երկու տեղավայրերը, ինչպես նաև ամենահնագույն ժամանակներից ի վեր նշանավոր դարձած որոշ տեղանքներ, նշված են քարտեզի վրա: Այստեղ վերստին գտնում ենք այն վայրերը, որոնք սրբացվել են ազվանների առաջին ավետարանչի՝ Թագեոս առաքյալի աշակերտ Եղիշայի ներկայություն ու նահատակության առիթով: Եղեմիա Չելեպին հիշատակում է նրա կյանքի որոշ իրադարձությունների մասին, որոնք արդարացնում են նրա պաշտամունքի երկարատևությունը, նրա առաքելության, նահատակության, մասունքների տեղափոխության, այն մեծարանքների մասին, որոնք նրան արժանացրել է աստվածավախ քրիստոնյա թաղավոր Վաչագանը, որը V դ. նրա կրած տառապանքների վայրում սյուն է խոյացրել: Բննարկենք այս նշումներից մի քանիսը, որոնք մեզ ծառայում են նաև իբրև այն մեթոդի պարզաբանում, ըստ որի կազմվել է ամբողջ քարտեզը:

Գիս Եղիշէի. նահատակութեան տեղի, որ Պում կոչի (թիվ 6)⁸:

Դաշտակ Զարգանի. գուբ Եղիշէի, ուր Վաղական թագաւոր սիւն կանգնեաց (թիվ 14):

Ճալէթ. Եղիշէ նախ աստ օրհնեաց. եպիսկոպոսարան (թիվ 20):

Թրջեցի վանք Ուռեկան, ուր նախ եղին զմարմին Եղիշէի առաքելոյ (թիվ 21):

Եպիսկոպոսարան: Եղիշէ առաքելոյ աթոռ, աջն գոյ (թիվ 50):

Վանք եպիսկոպոսարան եւ գերեզման Եղիշէի. Զրվչտիկ. նշխար Վաղական թագաւորի (թիվ 70):

7 Հիշենք Երեմիա Չելեպիի «Աշխարհագրություն» անվամբ հայտնի երկը (Հայ եկեղեցու մասին), որը նրա կենսագրիչների կողմից համարվել է կորստյան մատնված. հենց դրա միջոցով է, որ սահմանում ենք քարտեզի բնույթը (G. U l u h o ճ i a n. Նշվ. աշխ., էջ 30):

8 Փակագծերում նշված համարը՝ «Հայաստանի հնագույն քարտեզը:...» գրքում գետեղված համապատասխան հոգվածի համարն է:

Երեմիա Չելեպլին հիշատակում է ոչ միայն տեղանք, վանք, ուխտատեղ, այլև հավելում է հակիրճ ծանոթագրություններ, որոնք կյանքի են կոչում ժամանակի խորքերում այդչափ հեռավոր աարածություն վրա գանվող այս մանրամասները և երբեմն գրություններին ուղեկցող դիտարկերով բազմապատկում ընթերցողի հետաքրքրությունը: Շարունակ ծափում է այն հարցը, թե ի՞նչ սկզբնաղբյուրներից է հեղինակը քաղել իր տեղեկությունները: Միանշանակ պատասխան գոյություն չունի: Այստեղ նա հենվում է Մովսես Կաղանկատվացու պատումի վրա: Այդ նա է, որ պատմում է Եղիշայի քարոզչության, յուրայինների դավաճանության, նահատակության և նրա ոսկորների սփռման, նրա մասունքների դարմանահրաչ հայանաբերման և այն սլաշտամունքի մասին, որի առարկան դրանք դարձել են⁹: Վերստին միևնույն Մովսեսի պատումն է սլարդարանում «Լեան թաղուհին և բազումք նահատակեցան և քաղաքաբլուր կոչեցաւ» ծանոթագրությունից վեր տեղադրված աստղերի պատկերը (թիվ 73)¹⁰: Թաղուհին ազնվազարմ և բարեպաշտ քրիստոնյա էր, որը Սուրբ Հովիտիմեի օրինակով մերժել է հոների թագավորի առաջարկությունները և ենթարկվել խոշտանգումների ու կնքել իր մահկանացուն: Հաջորդ գիշեր նահատակության վայրից մի հրաչագործ լույս է ժայթքել, կույսի բզկտված մնացորդները դարձել են փայլատակող, ինչպես աստղերը, և այս հրաչքը զմայլված դիտող մարդիկ այդ վայրը մկրտել են «Աստղաբլուր» անունով, որն օգտագործվում է առ այսօր: Պատմիչի պատումը եղրափակվում է այսպես՝ տեղանունի պատճառաբանական լուծումով, որն այդուհանդերձ տեղանքը «Քաղաքաբլուր» անվանող քարտեզի բնադրի համեմատությամբ իրենից տարընթերցվածք է ներկայացնում, թեպետ զծագիրն ակնհայտորեն հիշեցնում է Մովսես Կաղանկատվացու բնագիրը: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակի, նրա սկզբնաղբյուրների և այն ձևի միջև, որով նա դրանք ներկայացնում է, հաստատվում է նուրբ համաչափություն, որն ամեն անգամ խորն ուսումնասիրություն է պահանջում:

Ինչ վերաբերում է գրավոր սկզբնաղբյուրներին ընդհանրապես, առաջին դարերի մեծ պատմիչներից գատ, մենք պետք է հիշատակենք նաև Կիրակոս [Գանձակեցուն] (ինդրո առարկա կաթողիկոսության առթիվ տե՛ս Գանձասարի և Ամարասի վանքերին վերաբերվող տեղեկությունները), Մխիթար Գոշին ու հատկապես Վարդան Արևելցուն և, ի դեպ, պարականոն «Գործք առաքելոցը», ինչպես նաև «տնօրինականք» անվանվող գրվածքները, որոնք այդչափ տարածված են եղել Երեմիա Չելեպլի ժամանակաշրջանում (նա անձամբ ինքն էլ հեղինակել էր այդպիսիք) կամ բանավոր ավանդությունները, որոնք կյանքի էին կոչում այն ծանոթագրությունները, որոնցով չի է քարտեզը:

Այսպիսով, միշտ չէ, որ դյուրին է պարզաբանել, թե որտեղի՞ց են սկիզբ առնում տեղեկությունները: Հեղինակն այստեղ ակնարկում է Վենետիկում գտնվող Մխիթարյան հայրերի գրադարանի ձեռագրերից մեկը. խոս-

9 Մ ո վ ս է ս Կ ա դ ա ն կ ա ա ու ա ց ի. Պատմություն աղուանից աշխարհի: Քննական բնագիրը և ներածությունը Վարդ Առաքելյանի, Երևան, 1983, գ. 5 և 6:

10 Նույն տեղում, գ. 29:

քը վերաբերում է նրա իսկ ձեռագրերից մեկի սևագրին¹¹, որտեղ Հաշվեմ-
վումթյուն է տալիս քարտեզի սյառասաման ընթացքում իր աշխատանքի
մասին և պնդում, որ հիշատակված բաղմաթիվ մանրամասներին տեղեկա-
ցել է ճանապարհորդների և ականատեսների օգնություն շնորհիվ: Նա
դանդաղում է, այդուհանդերձ, վերջիններիս մեծ անիրազեկությունից,
որը նրանց խանգարում էր զանազանել արեելքն արևմուտքից և հյուսիսը
հարավից: Սակայն եթե նյութի մի մասը սկիզբ է առնում բանավոր ավան-
դումթից, ապա ակնհայտ է, որ մեծ մասամբ պատմություն և հայկական
դասական մշակույթի իմացությունն է, որ նրան թույլ տարել է իր առա-
ջադրանքն ավարտին հասցնել այլչափ հաջողությամբ:

Ինչ-որ չափով օգտակար լինելու համար նրանց, ովքեր զբաղվում են
բուն Արցախի տարածաշրջանի պատմություններով, տալիս ենք կաթողիկո-
սություն և առարկայական հաստատությունների դասակարգումն ըստ հեղի-
նակի օգտագործած տերմինաբանության, սրբ յուրաքանչյուր վայր բնորո-
շում է «քաղաք», «վանք», «անապատ» և «ուխտատեղ» տերմիններով:
Յուրաքանչյուր անվանը կից բերում ենք քարտեզի վրա այդ անուններին
ուղեկցող ծանոթագրություններ:

Հարկ է «քաղաք» անվանումը կրող տեղանունների շարքը դասել նաև
Շամախին, որն արժանացել է երեք թուղից բաղկացած տարբերակող նշա-
նի, այն է՝ երեք նշանների, որոնք բնութագրում էին, ըստ հիշատակարանի
բացատրության, բեյերբեյի կողմից կառավարվող քաղաքները¹²: Կուր գե-
տից հարավ գտնվող քաղաքները հետևյալներն են.

Կենճէ քաղաք. Խօսրօվ նահատակեցաւ (թիվ 12):

Պէրտէ քաղաք. գահ թագաւորին Վաջաղանի (թիվ 15):

Այստեղ կարելի է ավելացնել Փարիսոս քաղաքը (թիվ 23), թեև հիշա-
տակություն կա միայն նրա վանքի մասին:

Իբրև «վանք» բնութագրվող վայրերը, որոնք ուղեկցվում են մեկնաբա-
նություններով, հետևյալներն են.

Եպիսկոպոսարան. Սաղիանու վանք (թիվ 9):

Գոշ. Մխիթարավանք, եպիսկոպոսարան եւ գերեզմանն (թիվ 10):

Գեակալ վանք. եպիսկոպոսարան, ուր Վանական սնաւ (թիվ 11):

Եպիսկոպոսարան. Եւստաթէի եւ Խաթայ հետեւողացն առաքելոց վանք.
ի տաշաէն (sic) մին խաշն ի տեղս է (թիվ 17):

Սուրբ Նշան վանք. եպիսկոպոսարան (թիվ 19):

Եպիսկոպոսարան. Փառխոս վանք (թիվ 23):

Եպիսկոպոսարան. Կիտասլակ վանք (թիվ 24):

Եպիսկոպոսարան. Խաթ առաքելոց վանք, սուրբ Աստուածածին (թիվ
28):

¹¹ Հմմտ. Սուրբ Ղազարի (Վենետիկ) գրադարան, ձեռագիր 910, թ. 30 շրջ.-33 շրջ.:

¹² Քարտեզի մասին շատ ավելի հիմնավոր պատկերացում կազմելուն նպաստում են
հիշատակարանի (թիվ 80Գ) հետևյալ նշումները, որոնք վերաբերում են Գանձասարի կաթո-
ղիկոսությունը. «Եւ արդ ի խարգայս ցուցցի. այն որ մին թուղով է, պարոնի քաղաք է գա-
ւառաւն: Եւ որ երկու թուղով է փաշայ կոչի: Եւ որ երեք թուղով է պէկլէրպէկի կոչի... Եւ
դանապատսն ճգնաւորաց ձիթենեաց ոստովք ցուցի: Եւ գիւտանաց անապատսն արմաւե-
նեաց ոստովք ցուցի: ... Եւ զի գիտելի է Գանձասարայն ինքն Լուսաւորիչն պթոն իւր
յ Գրիգորիս հաստատեաց Կաթողիկոս եւ կայ մինչեւ ցայսօր»:

- Կաթողիկոսական վանք (Թիվ 30) (չճշ.¹³):
 Ղարապաղի եղինասար. Եպիսկոպոսարան վանք (Թիվ 33):
 Եպիսկոպոսարան. Խորանաչատ վանք (Թիվ 41):
 Եպիսկոպոսարան. Խաչապետ վանք (Թիվ 47):
 Եպիսկոպոսարան. Չարբերդ վանք (Թիվ 51):
 Եպիսկոպոսարան. Շախկախ վանք, ուր շղթայ Պետրոսի առաքելոյն
 (Թիվ 53):
 Բթկաթաղենց վանք. Եպիսկոպոսարան (Թիվ 59) (չճշ.):
 Եպիսկոպոսարան. Կթեչավանք. Լուսաւորիչ շինեաց (Թիվ 61):
 Վանք Տաշտանոց (Թիվ 64) (չճշ.):
 Եպիսկոպոսարան. սուրբ Յակոբայ վանք, ուր մասն կան Մծբնայ Յա-
 կոբ Հայրապետին (Թիվ 65):
 Եպիսկոպոսարան. Հիբերայ վանք (Թիվ 67):
 Եպիսկոպոսարան. Տուղաղու Խաչավայտ վանք (Թիվ 69) (ան. ճշ.):
 Եպիսկոպոսարան. Ծարայ վանք (Թիվ 75):
 Երեմիա Չելեպին զանազանում է սրբավայրերի ևս մեկ կարգ, որն ան-
 վանում է «ուխտատեղ»:
 Ծեր Աւեսարան, ուխտատեղ (Թիվ 4):
 Սուրբ Յովհաննէս ուխտատեղ (Թիվ 18) (ան. ճշ.):
 Գլխարի սուրբ Խաչ. ուխտատեղ (Թիվ 31) (չճշ.):
 Գ մանկանց ուխտատեղ. մասունքն կան (Թիվ 34):
 Կաղնայ խաչ. ուխտատեղ Փունդարի (Թիվ 36):
 Պանուխ ուխտատեղ (Թիվ 39) (չճշ.):
 Տիրասուր վարդապետի գերեզման. ուխտատեղ (Թիվ 46):
 Ախնէ ուխտ Վարդավառի (Թիվ 48):
 Կան նաև իբրև «անապատ» բնութագրված մեծ թվով վայրեր, որոնք
 Հեղինակը նշում է արմավենու ճյուղով՝ եթե խոսքը վերաբերում է կույսե-
 րի անապատի և ձիթենիով եթե խոսքը վերաբերում է ճղնավորների անա-
 պատի.
 (ձիթենի) Անապատ Պանանց (Թիվ 5):
 (ձիթենի) Խոչկաչինու անապատ (Թիվ 8):
 (ձիթենի) Ծաղկոց անապատ (Թիվ 13):
 (ձիթենի) Վերի Զէկէմ. Ղարամուրատ արանց անապատ (Թիվ 22) (Ներ-
 քին Զէկէմ, Թիվ 43):
 (արմավենի) Ոսկանապատ անապատ կուսանայ (Թիվ 25):
 (ձիթենի) Կտաչինու (Գետաչենու) անապատ (Թիվ 26):
 (արմավենի) Կուսանաց անապատ (Թիվ 29) (ան. ճշ.):
 (ձիթենի) Քեարխտնէ ուխտատեղ, անապատ (Թիվ 32):
 (ձիթենի) Չարեք անապատ. միանձունք 6 միաբանք, երբեմն եւս առա-
 լելուն (Թիվ 35):
 (ձիթենի) Արքայեկ անապատ (Թիվ 37) (չճշ.):
 (ձիթենի) Կիւլիստան. Ամենափրկիչ անապատ (Թիվ 38):

13 Հիշատակում ենք այն վայրերը, որոնք կամ անվան լայն տարածում գտած լինելու,
 կամ այլ պատճառներով ի վիճակի չենք հղել ճշգրտելու: Հաստատվածները Հետևյալներն են
 չճշ. (չճշգրտված), ան. ճշ. (անորոշ ճշգրտված):

(արմավենի) Քէմէնտար անապատ կուտանաց (թիւ 44) (չճշ.):

(արմավենի) Շնհերու, անապատ կուտանաց (թիւ 49):

(ձիթենի) Անապատ արանց (թիւ 54) (չճշ.):

(ձիթենի) Գոշի անապատ (թիւ 60) (ան. ճշ. - Դասնոյ անապատ?):

(ձիթենի) Կագուռն անապատ (թիւ 62):

(ձիթենի) Եղիշէի անապատ (թիւ 63) (ան. ճշ.):

(արմավենի) Կուտանաց անապատ (թիւ 66) (չճշ.):

(ձիթենի) Անապատ Մեծէն (թիւ 71):

(ձիթենի) Անապատ Խաթալու (թիւ 74) (չճշ.):

(արմավենի) Կուտանաց անապատ Աւետարանոց (թիւ 79):

(ձիթենի) Բըղըրղան անապատ (թիւ 80) (չճշ.):

Տվյալների ցուցակը համալրելու համար հարկ է լիններին կամ մեծ կարևորություն չունեցող տեղանքներին վերաբերող որոշ մեկնաբանող դրույթներ կցել, որոնց բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում ճշգրտելը խրթին է (դյուղ, աղյուր, նահատակությունների համար հատկացված վայր և այլն) և որոնք մատնանշված չեն հասուկ անվանումներով.

Դաւիթ և Համադասու նահատակեցան (թիւ 16):

Հագարու իլան աղբւր. արժանաւորաց ջուր երեւի. եւ անարժանից ցամաք (թիւ 27):

Մուսքիւռ. մերձ Տէմիր դափի (թիւ 40):

Միափերթ քարեայ եկեղեցի լացներովք (թիւ 42):

Դիզափայտ լեռն. Թաթարք դճգնաւորս եւ դհաւատացեալս խրցիւք դարւոյ եւ ցորենոյ այրեցին (թիւ 72):

Մարդաղաւենաց խաչ. Թաթէոս բերաւ ի սաշտէն, ուր զՓրկիչն լուացին (թիւ 76):

Վէրէնաէ (թիւ 81):

Ախըստեւ (թիւ 105):

Վերջապես, կաթողիկոսական նստավայրին վերաբերող հիշատակութիւններից հետո հիշատակութիւն կա տարածաշրջանի ամենակարևոր վանքի՝ Ամարասի մասին, որը ևս կրում է «կաթողիկոսական» տիտղոսը:

Աթոռ Գանձասար եւ կաթողիկոսարան սուրբ Խաչ անուն, դոյ ծնօտ Լուսաւորչին, զոր աներ Մագիստրոսի ձիհանչիրայն բերել ետ. եւ մասն դլխոյ սուրբ Մկրտչին. եւ մասն Իզապուղտոյ եւ Դաւիթի Դվնեցոյ սրբոց վկայիցն (թիւ 78):

Եպիսկոպոսարան, Ամարաս. առաջին աթոռ Գրիգորիսի Թոռինն Լուսաւորչի: Եւ աստ յայտնեցան, ասեն, մեծի վաջական թագաւորին շիշ մի լի արեամբ Զաքարեայ քահանային. եւ մասն Պանդալէիմօնի բժշկին եւ մասն Յովսէփ Արեմոթացւոյն եւ Գրիգորիսի աջն եւ գերեզմանն աստ դոն (թիւ 77):

Ամարասու եայլա կաթողիկոսարանին (թիւ 68):

Ընդհանուր առմամբ, Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը, Երեմիա Զելեպիի ներկայացրած ձևով, ընդգրկում է երեք քաղաք, որոնցից մեկը՝ Շամախին, նշված է իբրև բեյլերբեյի քաղաք երեք թուղով: Այն ընդգրկում է նաև որոշ ավելի փոքր տեղավայրեր, ինչպես Վերենտեն ու Աղստը, որոշ լեռներ, որոնցում տեղի են ունեցել սարսափելի և հրաշագործ իրադար-

ձուլթյուններ (Դիդապայտ լեռն, օրինակ, կամ այն լեռը, որի վրա նահատակվել է երիտասարդ Թագուհին) և հատկապես սրբավայրեր. Գանձաստրի կաթողիկոսության նստավայրն ու Ամարասի նշանավոր վանքը, ինչպես նաև դրանց ամսուային նստավայրը, 21 վանք, որոնցից հավանաբար միայն երկուսը (թիվ 30-ը՝ Կաթողիկեն և թիվ 64-ը՝ Տաշտանոցը) չունենին եպիսկոպոս, 8 ուխտատեղ, ճգնավորների 16 անասպատ, կույսերի՝ 6: Զարմանք է հարուցում անապատների քանակը, որոնց տոկոսային հարաբերությունը շատ ավելի բարձր է, քան քարտեզի վրա ներկայացված այլ կաթողիկոսություններինը: Սա կարող է առիթ տալ վերստին խորհրդածելու կրոնասիրության և հավատասիրության այն մոդելի շուրջ, որը բնորոշ էր այս տարածաշրջանին՝ այլոց համեմատությամբ:

Եղբայրակեցուց առաջ նշենք. այս բացառիկ փաստաթղթի յուրաքանչյուր տվյալ շահեկան է համարելու այն անեղր խճանկարը, որը բաղկացած է հայ եկեղեցու անհամար սրբավայրերից և որը մի հանգուցակետ է և տազնապահար եղած ու սփռված հայ ժողովրդին թույլատրելի է իր պատմության գերակշռող մասի ընթացքում սլահպանել քրիստոնեական հավատն ու մշակութային ժառանգությունը և դարերի ընթացքում անաղարտ պահել իր ինքնությունը:

Ճրանսերենից թարգմանեց
Վ.Ա.ՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ